

ПРОБЛЕМА ІНВАРІАНТНОСТІ-ВАРІАТИВНОСТІ В МЕЖАХ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ АСПЕКТУАЛЬНОСТІ В ТУРЕЦЬКІЙ, РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Сорокін С.В.

Київський національний лінгвістичний університет

There has been investigated the problem of the functional and semantic field of aspectuality as a part of the temporal-aspectual complex in Turkish, Ukrainian and Russian and the problem of invariants and variants within the mentioned functional and semantic field, there has been derived a number of invariant meanings and variants within the invariant meanings in Turkish and the comparative analyses of the invariant and variant meanings in investigated languages has been fulfilled, there has been derived a number of formal means serving for the realization of the invariant and variants of aspectual meanings in Turkish and their functional and communicative characteristics have been determined, specifically in comparison with the equivalent means in Ukrainian and Russian. The theoretical base of the investigation is the functional method.

Проблема інваріантності-варіативності аспектуального значення посідає одне з ключових місць у дослідженні темпорально-аспектуального комплексу турецької мови, якому ми присвятили декілька попередніх праць [Сорокін 2000; Сорокін 2003; Sorokin 2003]. Нагадаймо, що підставою для об'єднання й сукупного дослідження функціонально-семантичних полів темпоральності та аспектуальності в турецькій мові є те, що в процесі комунікації часові та видові функції реалізуються переважно нерозчленовано, за посередництвом низки синкретичних формальних засобів. Досі в тюркології не було зафіксовано скільки-небудь серйозних спроб проведення аналізу мовних категорій та форм на ґрунті функціонального методу, спрямованого на виявлення специфіки їхнього використання (функціонування) в процесі комунікації. Відтак, функціональні дослідження можуть вважатися найактуальнішим на сьогодні аспектом тюркологічних (і взагалі сходознавчих) студій. У межах функціонального методу в дослідженні категорій темпоральності, аспектуальності, а також модальності (оскільки будь-якій видо-часовій формі в турецькій мові властивий модальний компонент) використовуються такі методологічні принципи, як антропоцентричний, лінгвокогнітивний, лінгвокультурологічний та етнопсихолінгвістичний підходи [Sorokin 2003]. У дослідженні також використовується компаративний (порівняльний) метод вивчення мовних явищ та фактів, який дозволяє шляхом зіставлення типологічно відмінних української, російської та, з іншого боку, турецької мов виявити подібні риси та відмінності, релевантні з погляду реалізації ключових теоретичних і практичних завдань дослідження, визначення функціонально-комунікативних особливостей темпорально-аспектуального комплексу турецької та української мов, що й є інтегральною метою нашого дослідження.

Категорія виду, функціонально-семантичне поле аспектуальності, зокрема і проблема виявлення варіантів і виведення інваріантних аспектуальних значень, уже багато десятиліть привертає до себе увагу дослідників-мовознавців, насамперед русистів і спеціалістів зі слов'янських мов [Рассудова 1968; Бондарко 1971; Бондарко 1983; Маслов 1984; Падучева 1996; Зализняк, Шмелев 2000]; побічно торкався цієї проблематики на матеріалі турецької мови і видатний учений Е.Кошмідер [1962], а також деякі інші тюркологи. Разом з тим, не можна сказати, що їм пощастило досягти таких значних позитивних результатів, як ті, що є надбанням русистики і взагалі славистики. Так, панівною в тюркології залишилася думка про повну відсутність категорії виду в тюркських мовах, зокрема й у турецькій; лише Е.Кошмідер визнавав за видове протиставлення імперфекта й претерита в системі минулих видо-часових форм турецької мови [Кошмідер 1962: 383]. Отже, актуальність багатоаспектного вивчення функціонально-

семантичного поля аспектуальності в турецькій мові визначається браком спеціальних наукових досліджень, в яких увага зосереджувалася б на сутності й специфіці категорії виду в турецькій мові, використовувалися б досягнення сучасної мовознавчої науки, зокрема й згадані вище функціонально-комунікативний, антропоцентричний та інші методи й підходи.

Виконане дослідження дозволило довести існування в турецькій мові категорії виду, хоча й істотно відмінної, насамперед за засобами реалізації, від категорії виду в слов'янських мовах; дозволило визначити специфіку функціонально-семантичного поля аспектуальності в турецькій мові, принципи та характер взаємодії з функціонально-семантичними полями темпоральності й модальності; уможливило встановлення набору засобів реалізації аспектуальних функцій і виведення варіантів і, на їхній основі, інваріантів аспектуальних значень, що й було основною метою дослідження. Ключові результати виконаного дослідження насамперед пов'язані з проблемою виділення варіантів та пошуку інваріантів аспектуального значення, представлені в пропонованій статті.

Під час виявлення інваріанта граматичного значення передусім постає питання про зміст цього поняття. Так, у “Словнику лінгвістичних термінів” О.С.Ахманової подано таку дефініцію інваріанта: “Інваріант – це ема як елемент абстрактної системи мови незалежно від її конкретних реалізацій (ало-)” [Ахманова 1966: 176]. Щодо терміна “ема”, то він визначається О.С.Ахмановою як “суфікс, який виділяється зі складу таких термінів, як фонема, морфема, семема, семантема тощо зі значенням “структурний елемент, тип, структурна одиниця мови”; протиставляється “ало-” як даній реалізації відповідних одиниць у мовленні” [Ахманова 1966: 525]. Ю.С.Маслов зазначав, що відносно всіх своїх варіантів мовна одиниця постає як їхнє “загальне”, їхній абстрактний інваріант [Маслов 1978: 30]. За “Лінгвістичним енциклопедичним словником”, інваріант – це абстрактне позначення однієї й тієї самої сутності (наприклад, однієї й тієї самої одиниці) відокремлено від її конкретних модифікацій – варіантів [ЛЭС 1990: 80-81]. На думку О.В.Бондарка, інваріант – “це ознака або комплекс ознак досліджуваних системних об’єктів (мовних або мовленнєвих одиниць, класів і категорій, їхніх значень і функцій), які залишаються незмінними під час будь-яких перетворень, зумовлених взаємодією системи з навколишнім середовищем” [Бондарко 2002: 159]. В усіх цих визначеннях фактично приховано один і той самий зміст: інваріант – це абстрактна одиниця, яку неможливо виділити при первинному візуальному аналізі, оскільки в мовленні вона існує лише у вигляді низки конкретних реалізацій (варіантів); інваріант експлікується шляхом аналізу всіх варіантів і виділення їхніх спільних ознак, які не зазнають трансформацій незалежно від будь-яких інтра- та екстралінгвістичних змін. Сукупність таких спільних ознак (або одна спільна для всіх варіантів ознака) і є інваріантом. Інваріантність-варіативність являє собою багаторівневу ієрархічну систему, яка охоплює мовні одиниці, їхні функціональні об’єднання (поля різних типів) і типові функції, які реалізуються в мовленні під час взаємодії елементів системи й середовища [Бондарко 2002: 160].

Поняття інваріанта бере свій початок у теорії Р.О.Якобсона; у його працях інваріантність трактується як одне з основоположних понять мовознавства. На думку Р.О.Якобсона, значення проблеми інваріантності виходить далеко за межі лінгвістики. Звернення до цієї проблеми розглядається ним як міждисциплінарна тенденція. За Р.О.Якобсоном, інваріантність значенневостей у системі мовних знаків є основою цільового (тобто функціонального) підходу до мови та її одиниць [Якобсон 1985: 373]. Додамо, що в працях Р.О.Якобсона поняття інваріанта пов'язане з ідеєю загального значення, яке охоплює всі окремі значення й використання певної форми. Загалом можна сказати, що виділення загального значення, або інваріанта, пов'язане насамперед з ідеєю співвіднесення конкретних явищ, які виступають у мовленні, з глибинними закономірностями, закладеними в мовній системі. Учення Р.О.Якобсона про загальні значення являє собою одне з найбільш визначних досягнень системно-функціонального напрямку в лінгвістиці ХХ століття.

Разом з тим, деякі мовознавці, зокрема Є.Курилович, О.О.Потебня, у своїх працях заперечували можливість існування загального значення. Так, О.О.Потебня, критикуючи теорію загальних значень у викладі М.П.Некрасова [Некрасов 1865: 106], зазначав, що він відкидає будь-які загальні значення, так само, як й ієрархічне відношення загального й окремого в значеннях,

на тій підставі, що він визнає існування значення (лексичного чи граматичного) лише в мовленні, в контексті. Таким чином, інваріант, який являє собою продукт абстрагувальної роботи мовознавців й існує швидше як здобуток мовної системи, а не мовлення, не має права на існування. На думку О.О.Потебні, “мовознавство не потребує цих загальних значень” [Потебня 1958: 42-43]. Разом з тим, О.О.Потебня, підкреслюючи неможливість існування інваріантів, у багатьох своїх працях не обмежується твердженням, що значення слова можливе лише в мовленні, а звертається до мовних значень, визнає існування парадигматичних відношень у системі мови й підкреслює їхню важливість для розуміння значення певної форми під час її функціонування в мовленні, тобто фактично непрямо визнає можливість існування значення в мові, а не лише в мовленні. У свою чергу існування варіантів (зокрема, згаданих нами парадигматичних відношень) свідчить на користь можливості й необхідності виведення загальних значень, тобто інваріантів значення.

Відомі науковці, як-от: О.В.Бондарко, Є.В.Падучева, В.М.Солнцев та інші, стверджують, що розроблення типології загальних значень (інваріантів), тобто виділення їхніх типів і різновидів на ґрунті різноманітних диференційних ознак, є необхідним й актуальним для мовознавства [Бондарко 2002: 165]. Це підтверджується тим, що в сучасному мовознавстві, як і в працях 60-80-х років, проблема інваріантності привертає до себе увагу представників різних лінгвістичних напрямків [Солнцев 1982; Падучева 1986; Шатуновский 1992; Барентсен 1995; Гловинская 1997; Тимберлейк 1998; Шелякин 1999].

Вище ми зазначали, що найбільш вдалого розв’язання проблема категорії виду віднайшла в дослідженнях мовознавців-русистів. Залишаючи осторонь питання про сутність функціонального поля аспектуальності і співвідношення в ньому лексики, граматики та семантики, перелічимо сукупність варіантів аспектуального значення доконаного й недоконаного видів у російській мові (ті самі варіанти чинні й для деяких інших слов’янських мов, зокрема й української). Значення доконаного виду [Зализняк, Шмелев 2000]:

1. Основне значення доконаного виду – конкретно-фактичне, тобто позначення одиничної події, яка мала місце в минулому або є очікувана в майбутньому.

2. Наочно-взірцеве, що описує звичайну, повторювану дію, яку для наочності представлено як одноразову, наприклад: “Иногда весной бывает так: налетит буря, погуляет часа два-три и так же неожиданно затихнет, как началась”. Іноді це значення називають узуальним. Тут ідеться про використання доконаного виду як зображувального прийому.

3. Потенційне значення, наприклад: “Таких книг сейчас в магазине не найдёшь”, “Ты, Вася, и мёртвого расшевелишь”.

4. Умовне, зокрема й умовно-гіпотетичне, значення: “Приди я минутой позже, его бы уже не спасти”, “Ну ладно, выполнил я вашу просьбу, а дальше что?”. Питання про зарахування потенційного та умовного значень до категорії виду, на нашу думку, є доволі дискусійним; ідеться, швидше, про їхню належність до категорії модальності – тут ми маємо справу зі специфічними модальними значеннями дієслова доконаного виду, які виявляються в певній комунікативній ситуації (контексті).

5. Сумарне, наприклад: “Он три раза постучал в дверь”. Це окреме значення доконаного виду реалізується в контексті обставини кратності, тут ідеться про одноразову, але ніби “багатоактну” подію, тому це не суперечить твердженню про те, що доконаний вид позначає одноразову дію [Зализняк, Шмелев 2000: 20]. Інколи можлива реалізація концепту сумарної дії й за посередництвом дієслова недоконаного виду (порівняймо: “Він декілька разів перечитав/ перечитував цей лист”). Різниця між ними є винятково інтерпретаційною: вибір доконаного чи недоконаного виду визначається не властивостями екстралінгвістичної ситуації, а способом її концептуалізації (наприклад, розглядаються три дзвінки в двері як єдина багатоактна дія або як три однакових дії). Усі перелічені периферійні значення доконаного виду наявні й у недоконаного виду [Зализняк, Шмелев 2000: 21].

Значення недоконаного виду [Рассудова 1968; Бондарко 1971; Бондарко 1983; Маслов 1984; Падучева 1996; Гловинская 1982; Бондарко, Буланин 1967]:

1. Актуально-тривале (процесне, конкретно-процесне) – ідеться про процес або стан, який триває в момент спостереження; це значення реалізується в будь-якій з трьох часових площин, наприклад: “Не мешай, я працюю”, “Однажды летним утром они подходили к проходной” тощо.

2. Дуративне, яке є дотичне до актуально-тривалого, – позначає дію, що триває не в момент спостереження, а протягом певного відтинку часу; інколи його називають також континуальним, хоча Є.В.Падучева й відділяє ці два значення одне від одного. На її думку, дуративне значення може існувати лише в контексті обставини тривалості, наприклад: “Вони гуляли всю ніч”.

3. Потенційне: “Він говорить (може говорити) французькою”.

4. Ітеративне (багаторазове): “Він заварював чай” (порівняймо: “Він заварив чай”).

5. Неактуально-статальне (або постійно-безперервне) – зустрічається лише в дієслів типу “любити”, “належати”, “знати”, тобто таких дієслів, які позначають постійну властивість або стан.

6. Загальнофактичне видове значення, яке поділяється на декілька підваріантів: а) загальнофактичне результативне, наприклад: “Ти показував їй цей лист?”, “Я тебе попереджав”, “Якась жінка шукала тебе”; б) загальнофактичне двоспрямоване: “Він приходив” (> “прийшов і пішов”); в) загальнофактичне нерезультативне: “Я умовляв її, але не умовив”; г) загальнофактичне неграничне – дія відбувалася колись в минулому, але закінчилася, наприклад: “Я вас любив” [Зализняк, Шмелев 2000: 21-23].

7. Узуальне – значення дії або події, яка узуально повторюється, наприклад: “Кожен ранок він відчиняє вікно”.

Майже в усіх науковців, які розробляли проблеми категорії виду, цілком природним чином виникало бажання побачити за всією різноманітністю окремих видових форм певну закономірність, тобто виділити інваріант аспектуального значення, який, як і будь-яка інваріантна сутність, недоступний безпосередньому спостереженню і реально існує лише у вигляді варіантів. Питання про існування формули, яка дозволила б охопити “загальне значення” кожного виду або видового протиставлення як такого, є одним з найбільш дискусійних питань аспектології слов’янських мов, однак, як ми зазначали вище, ніколи не ставало об’єктом спеціального дослідження тюркологів.

Проаналізувавши конкретні окремі значення (варіанти) категорії виду в турецькій мові, ми дійшли висновку, що протиставлення інваріантів аспектуального значення відбувається за лінією “процесуальність-фактичність”, причому таке протиставлення не збігається зі згаданим вище протиставленням доконаного-недоконаного видів в українській та інших слов’янських мовах. Так, з наведеного вище переліку варіантів аспектуального значення ми бачимо, що в українській мові окремим варіантом недоконаного виду може бути й фактичність; наприклад, у висловленнях на зразок “Цю мечеть будував архітектор Сінан”, “Ти читав цю книжку?”, “Ви сьогодні відчиняли вікно?” дієслово недоконаного виду насправді реалізує аспектуальне значення фактичності й у переважній більшості подібних висловлень може бути трансформоване в дієслово доконаного виду, часто без істотної зміни семантики висловлення (“Цю мечеть побудував архітектор Сінан”, “Ти прочитав цю книжку?”). Така ситуація в слов’янських мовах завжди заводила в глухий кут усіх аспектологів, і, незважаючи на доволі велику кількість досліджень, деякі сучасні мовознавці-славісти дійшли висновку (зокрема на матеріалі російської мови), що встановити інваріант недоконаного виду неможливо. Це пов’язано насамперед з тим, що недоконаний вид у слов’янських мовах є немаркованим членом опозиції, відтак може перебирати на себе ті самі функції, що й доконаний вид [Зализняк, Шмелев 2000: 35].

На відміну від слов’янського виду, турецький вид – через те, що він у переважній більшості випадків реалізується синкретично за посередництвом тих самих граматичних формантів, що реалізують темпоральні функції, – не може бути розглянутий крізь призму теорії маркованості-немаркованості. Однак фактом залишається те, що функціонально-семантичному полю аспектуальності в турецькій мові властиве чітке протиставлення видових інваріантів у вигляді бінарної опозиції за ознаками процесуальності й фактичності. Зазначені інваріанти повною мірою перекривають усі окремі варіанти, можливі в межах поля аспектуальності.

- Інваріантне значення процесуальності в турецькій мові поділяється на такі окремі варіанти:
- 1) Континуальне – позначає дію (процес, стан), яка триває на момент комунікації або тривала на момент спостереження (для площини минулого часу). Аспектуальне значення континуальності може відображати два ключових концепти: а) дія, яка триває в момент мовлення (тривала в певний момент спостереження в минулому) – таку дію можна назвати актуально-тривалою; б) дія, яка триває в теперішньому відтинку часу (тривала в певному відтинку часу в минулому), але не обов’язково в момент мовлення (момент спостереження); таку дію можна назвати неактуально-тривалою. До неактуально-тривалих належать також ті дії, які в слов’янській аспектології визначаються як неактуально-статальні: “Я вас люблю” (*Sizi seviyorum*), “Вікна цієї кімнати виходять на море” (*Bu odanın pencereleri denize bakıyor*), оскільки така дія, на нашу думку, яка не збігається з твердженнями аспектологів-русистів, є не постійною, а тимчасовою ознакою суб’єкта, яка реалізується хоча й у широкому, але все ж таки теперішньому відтинку часу. Таким чином, континуальна дія може поставати як безперервна і як регулярна.
- Коли йдеться про синкретичні засоби реалізації аспектуальних функцій, то основним засобом позначення континуальної дії є презенс для дій, що тривають у момент комунікації, і визначений імперфект для дій, що тривали в момент спостереження в минулому [Сорокін 2003-4]. Наявність лексичних маркерів, які вказують на момент, коли відбувається (відбувалася) дія, як-от: *şimdi, şu an, şu anda, o zaman, o anda* тощо, не є обов’язковою, адже позначення такого моменту може відбуватися за допомогою контекстуальних засобів, комунікативної ситуації.
- Континуальна дія може також поставати як континуально-процесна, яка позначається за посередництвом прогресива та прогресивного імперфекта. Специфікою такого концепту є особливе підкреслення мовцем тривалого характеру дії, яка відбувається в момент комунікації або відбувалася в момент спостереження в минулому, причому така дія представляється мовцем у своєму розвитку (*in progress* – звідси й назва). Відмінність між презенсом й імперфектом, з одного боку, і прогресивом та прогресивним імперфектом, з іншого, носить швидше інтерпретаційний характер, тобто залежить від людського чинника, від того, як мовець розцінює дію, ситуацію, що є предметом висловлення.
- Концепт теперішньої континуальної дії протиставляється насамперед концептові теперішньої хабітативної, або узуальної, дії, тоді як концепт минулої континуальної дії протиставляється одразу двом концептам: а) минула хабітативна (узуальна); б) минула загальнофактична дія (про неї йтиметься під час опису варіантного наповнення аспектуального інваріанта фактичності).
- 2) Хабітативне, або узуальне, значення – позначає теперішню або минулу дію, яка є (була) звичною для певної людини або традиційною для певного соціуму. Для позначення концепту хабітативної теперішньої дії використовуються як аорист, так і презенс, причому відмінність між цими формами також має інтерпретаційний характер і залежить від того, як мовець розцінює повідомлювану ним дію (ситуацію): дія, яка з погляду мовця носить більш об’єктивний, природний, незалежний від волі й свідомості суб’єкта характер, найчастіше позначається за посередництвом аориста. Простежуються також певні залежності між становою характеристикою дієслова й використовуваною для позначення концепту хабітативної дії видо-часовою формою. Додамо також, що в сучасній турецькій мові спостерігається стала тенденція до витіснення в багатьох випадках аориста презенсом.
- Концепт минулої хабітативної дії може позначатися за посередництвом визначеного й невизначеного імперфектів, причому відмінність між використанням цих двох форм зводиться до тих само інтерпретаційних особливостей, що й у випадку з аористом і презенсом. Таким чином, у межах аспектуального значення хабітативності ми можемо виділити два ключових концепти: а) хабітативна об’єктивно зумовлена (природна) дія; б) хабітативна суб’єктивно зумовлена дія. Зазначмо, однак, що поняття об’єктивності й суб’єктивності є значною мірою відносними, оскільки цілком можливі ситуації, коли певна дія одним мовцем може інтерпретуватися як об’єктивна, природна, а іншим – як суб’єктивна, наприклад, висловлення “Ахмед багато палить цигарок” може перекладатися турецькою мовою як *Ahmet çok sigara içer* і *Ahmet çok sigara içiyor* залежно від “людського чинника”.

Між аспектуальними значеннями континуальності й хабітативності існують медіальні утворення. Хабітативна об'єктивно зумовлена дія звичайно є атемпоральною (через це вона й позначається за посередництвом аориста й невизначеного імперфекта, які з погляду свого темпорального наповнення найчастіше позначають позачасову дію). Однак існують випадки, коли хабітативна дія може обмежуватися певними часовими рамками в теперішньому або минулому відтинку часу – тут ідеться про своєрідну континуально-хабітативну, обмежену часовими рамками, але звичну, об'єктивну, природну за своїм характером дію, наприклад: *Ben çocukken dedemle birlikte sık sık camiye giderdik* – “Коли я був дитиною, ми з дідусем часто ходили до мечеті”. Такі медіальні форми частотніші для площини минулого часу, а в теперішньому відтинку часу зустрічаються надзвичайно рідко.

3) Перманентне значення – ідеться про перманентну або регулярно-перманентну атемпоральну дію, тобто таку дію, яка є істинною для будь-якого відтинку чи моменту часу й не обмежена жодними часовими рамками. Концепти атемпоральної перманентної або регулярно-перманентної дії є винятковою сферою функціонування аориста, наприклад: *İnsan ortalama olarak 65-75 yıl yaşar* – “Людина живе в середньому 65-75 років”; *Yazın güneş çok erken doğar* – “Улітку сонце сходить дуже рано”.

Між перманентним і континуальним значеннями зрідка також можуть виникати медіальні утворення: ідеться про такі дії, які є (були) перманентними або перманентно-регулярними в певний широкий відтинок часу. Звичайно такі перехідні континуально-перманентні дії зустрічаються в площині минулого часу й майже ніколи – у теперішньому, наприклад: *Eskiden bu nehir yüz kilometre ötede bulunan büyük bir kentten akardı* – “Здавна ця річка протікала через велике місто, яке зараз знаходиться на відстані ста кілометрів звідси”.

У багатьох наукових працях, присвячених видовій системі слов'янських мов, виділяють видовий варіант недоконаного виду потенційне значення, наприклад: “Таких книг зараз у магазині не знайдеш”, “Ти кого хочеш умовиш” тощо [Зализняк, Шмелев 2000: 22]. Подібні потенційні значення існують і в турецькій мові, однак, ми про це побічно згадували трохи вище, нам видається сумнівною можливість їхнього віднесення до функціонально-семантичного поля аспектуальності. Аналіз наявного фактичного матеріалу турецької та деяких інших тюркських мов, як-от азербайджанської, узбецької, а також зіставлення з матеріалом індоєвропейських мов дозволяє дійти висновку, що потенційність як мовленнєве значення належить до системи засобів реалізації модальних, а не аспектуальних функцій. Функціонально-семантичне поле аспектуальності поєднує в собі сукупність засобів, які вказують на характер протікання дії, тоді як модальні засоби вказують на те, як мовець розцінює предмет висловлення, демонструють суб'єктивну оцінку мовцем дії (ситуації), про яку йдеться у висловленні. Принагідно згадаймо про те, що й деякі дослідники англійської мови висловлювалися про те, що значення потенційності слід увести до системи способів (тобто до функціонально-семантичного поля модальності), поряд з дійсним, наказовим, умовним, у вигляді спеціального “потенційного способу” [Штелинг 1996: 210-220]. Схожої думки дотримувався видатний тюрколог К.М.Любимов [1970: 44], який виділяв поряд з традиційними способами й специфічний абстрактний спосіб, основним засобом реалізації якого в мовленні є теперішній-майбутній час (аорист). І хоча з таким трактуванням системи способів турецької мови погодитися важко, сам факт виділення абстрактного способу, з огляду на розглядувану нами в цій статті проблематику, є вельми прикметним. До функціонально-семантичного поля модальності в турецькій мові, крім згаданого значення потенційності, належать також облігаторність, інтензивність, супозитивність. Аргументом на користь зарахування згаданих значень до функціонально-семантичного поля модальності є те, що всі вони в турецькій мові, на відміну від значень аспектуальних, можуть реалізовуватися за посередництвом як граматичних засобів (видо-часових форм), так і спеціальних лексичних маркерів, просодичного контуру тощо.

Додамо, що такі аспектуальні значення, які інколи виділяють у межах видових систем слов'янських мов, як конативність (від лат. *conor, conatus sum*), тобто намагання здійснити дію без досягнення позитивного результату, ітеративність (багаторазове виконання однотипної

дії), неактуальна статальність – постійно-безперервне тривання дії в дієслів типу “любити”, “знати” “належати” тощо для турецької мови є нерелевантними, оскільки всі вони інтерпретуються переважно в межах аспектуального варіанта континуальності. Щодо значення загальнофактичності, яке є основною причиною неможливості однозначного виділення інваріанта недоконаного виду в українській та російській мовах, то в турецькій мові воно не може реалізовуватися за посередництвом перелічених вище варіантів, порівняймо: “Ти показував йому цей лист?” (загальнофактичне результативне) – *Bu mektubu ona gösterdin mi?*; “Він приходив учора” (загальнофактичне двоспрямоване) – *Diin geldi*. Щодо варіантів загальнофактичного результативного (“Я умовляв його, але не умовив”) та загальнофактичного неграничного (“Я вас любив”), навряд чи можна погодитися з тим, що ці значення завжди є загальнофактичними, адже, на нашу думку, часто тут ідеться саме про підкреслення тривалості, процесуальності дії, що доводить і зіставлення з відповідними варіантами турецької мови, порівняймо: *Onu ikna ediyordum, ama edemedim* – тут ми маємо справу з аспектуальним значенням континуальності, актуально-тривалою дією (зазначмо, однак, що конативне значення в турецькій мові реалізується найчастіше за посередництвом спеціальних дієслів з семантикою намагання, як-от: *çalışmak, özen göstermek, girişmek, tasaddide bulunmak* тощо: *Onu ikna etmeye çalışmıştım ama edemedim* – “Я намагався його умовити, але не зміг”).

Інваріантне значення фактичності поділяється на такі варіанти:

1) Загальнофактичність – основний випадок реалізації аспектуального значення загальнофактичності – це позначення одноразової дії або низки послідовних одноразових дій (ідеться насамперед про минулі дії, оскільки при позначенні майбутніх дій видові протиставлення виявляються значною мірою нейтралізованими у зв’язку з обмеженістю відповідних формальних засобів реалізації аспектуальних функцій). Крім цього, у межах варіанта загальнофактичності наявні ще два підваріанти, а саме: а) загальнофактична (минула) тривала дія – дія, яка тривала в певний відтинок часу в минулому, але розглядається мовцем як факт (тут істотним є інтерпретаційний момент: одну й ту саму минулу дію мовець може розглядати як процес і як факт, у зв’язку з чим і використовуються відповідні аспектуальні засоби). Найчастіше значення загальнофактичної тривалості виявляється, коли у висловленні наявні спеціальні лексичні (рідше граматичні) маркери, які вказують на тривалість дії, як-от: *her, daima, her zaman, ... ile ... arasında* тощо, наприклад: *Bunu her zaman söyledim* – “Я завжди це казав” (варіант *Bunu her zaman söylüyordum* також можливий, коли мовець підкреслює процесуальність, тривалість дії, хоча наявність в одному висловленні двох засобів, що вказують на тривалість дії – імперфекта й відповідного лексичного маркера – підсвідомо сприймається мовцем як плеоназм, тому такі випадки є порівняно нечастотними); б) сумарність (загальнофактична багаторазовість) – ідеться про дію, яка реалізується в контексті обставини кратності, на що вказують відповідні лексичні або лексико-граматичні маркери, наприклад: *Üç defa kapıyı çaldım* – “Я тричі постукав у двері”. Сумарна дія, на відміну від загальнофактичної тривалої, ніколи не може позначатися за посередництвом імперфектних форм.

Загальнофактична минула дія найчастіше позначається за посередництвом претерита, рідше плюсквамперфекта (у тому разі, коли йдеться про давні події, не пов’язані відношеннями результативності з певною точкою відліку в минулому) [Сорокін 2003-5].

2) Перфектність – позначення дії, яка завершилася до того, як відбулася інша дія (так звана “точка відліку”). Значення перфектності, згідно з загальноприйнятою дефініцією, дихотомічно членується на: а) акціональний перфект; б) статальний перфект. Акціональний перфект для турецької мови, на відміну від, наприклад, англійської, є нерелевантною категорією й реалізується за посередництвом претерита, але може позначатися й за допомогою спеціальних перфектних засобів – плюсквамперфекта, перифрастичних форм. Відмінність між використанням цих форм проходить на інтерпретаційному рівні. Щодо статального перфекта, то він може реалізовуватися виключно за посередництвом низки перфектних форм – абсентив-перфект, плюсквамперфект, перифрастичні форми зі значенням перфектності (*-miş olmak*). Аспектуальне значення статальної

перфектності може реалізовуватися також за посередництвом передфутурума – спеціальної вищо-часової форми, яка позначає перебування суб'єкта в стані готовності до виконання певної майбутньої дії, наприклад: *İstabil-Ankara ekspresi birinci perona girmek üzere* – “Експрес Стамбул – Анкара прибуває (> ось-ось прибуде) на перший перон”.

Вище ми вже зазначали, що аспектуальне значення загальнофактичності нерелевантне для площини теперішнього часу, на відміну від значення перфектності, яке за посередництвом дискретних засобів реалізації аспектуальних функцій (перифрастичних форм із значенням перфектності) може реалізовуватися як у теперішньому, так і в майбутньому відтинках часу, наприклад: *Ben gelene kadar annem akşam yemeğini pişirmiş oluyor* – “До того, як я приходжу, мати готує вечерю (> стає такою, що вже приготувала вечерю)”; *Yarın saat beşe kadar bu işi bitirmiş olacağız* – “Завтра до п'ятої години ми закінчимо цю роботу (> будемо такими, що закінчать цю роботу)”. Причому інколи значення перфектності може бути нейтралізоване й замінене на відповідну синкретичну форму (як у другому з наведених речень – *Saat beşe kadar işimizi bitireceğiz*), а може залишатися релевантним, як у першому реченні-зразку. Випадки релевантності-нерелевантності перфектного значення визначаються контекстуально, а в разі нейтралізації перфектного значення й можливості дублетної заміни носять інтерпретаційний характер. Додамо також, що турецькій мові властиві різноманітні випадки окремої (дискретної) реалізації описаних інваріантних аспектуальних значень: цьому сприяє розгалужена система перифрастичних форм, яка стане об'єктом спеціального дослідження в наших наступних наукових розробках.

Висновок. У результаті виконаного дослідження визначено, що в турецькій мові наявні два інваріанти аспектуального значення – процесуальність і фактичність (на відміну від доконаності-недоконаності в українській та російській мовах), які реалізуються в процесі комунікації у вигляді низки конкретних варіантів, а саме: 1) для інваріанта процесуальності існують такі варіанти, як континуальність (яка у свою чергу членується на два концепти – актуально-тривала та неактуально-тривала дія), хабітативність (поділяється на два концепти – хабітативна об'єктивно зумовлена (природна) і хабітативна суб'єктивно зумовлена дія), перманентність. Крім того, між конкретними варіантами аспектуальних значень існують медіальні варіанти – континуально-хабітативна і континуально-перманентна дії, які переважно зустрічаються в площині минулого часу; 2) для інваріанта фактичності існують такі варіанти, як загальнофактичність (поділяється на концепти: власне загальнофактична, загальнофактична тривала – регулярна або перманентна, загальнофактична сумарна) і перфектність, яка виявляється насамперед як статальна. Властивістю турецької мови є існування крім розп'янутих у статті синкретичних форм, які реалізують аспектуальні та темпоральні функції нерозчленовано, також і дискретних перифрастичних форм, завдяки яким стають можливими видові протиставлення не лише в площині минулого і майбутнього, але й теперішнього часу (в основному це значення перфектності). Детальне дослідження перифрастичних форм турецької мови як засобу реалізації аспектуальних функцій є завданням на майбутнє.

Література

Барентсен А.А. (1995). Трехступенчатая модель инварианта совершенного вида в русском языке // Семантика и структура славянского вида. I. – Kraków.

Бондарко А.В. (1971). Вид и время русского глагола (значение и употребление). – М.: Просвещение.

Бондарко А.В. (1983). Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Л.: Наука.

Бондарко А.В. (2002). Теория значения в системе функциональной грамматики (на материале русского языка). – М.: Языки славянской культуры.

Бондарко А.В., Буланин Л.Л. (1967). Русский глагол. – М.: Просвещение.

Гловинская М.Я. (1977). Еще раз к вопросу об инвариантах совершенного и несовершенного вида // Труды аспектологического семинара филологического факультета МГУ им. М.В.Ломоносова. Т. 1. – М.: Изд-во МГУ. – С.147-154.

Гловинская М.Я. (1982). Семантические типы видовых противопоставлений русского глагола. – М.: Наука.

Зализняк Анна А., Шмелев А.Д. (2000). Введение в русскую аспектологию. – М.: Языки русской культуры.

Кошмидер Э. (1962). Турецкий глагол и славянский глагольный вид // Вопросы глагольного вида. – М.: Изд-во иностранной литературы. – С. 382-394.

Маслов Ю.С. (1978). К основаниям сопоставительной аспектологии // Вопросы сопоставительной лексикологии. – М.: Изд-во ЛГУ. – С. 29-32.

Маслов Ю.С. (1984). Очерки по аспектологии. – Л.: Изд-во ЛГУ.

Некрасов Н.П. (1865). О значении форм русского глагола. – СПб.

Падучева Е.В. (1986). Семантика вида и точка отсчета (В поисках инварианта видового значения) // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – Т. 45. – № 5. – С. 165-176.

Падучева Е.В. (1996). Семантические исследования. – М.: Языки русской культуры.

Потебня А.А. (1958). Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз.

Рассудова О.П. (1968). Употребление видов глагола в русском языке. – М.: Изд-во Московск. ун-та.

Солнцев В.М. (1982). Вариантность как общее свойство языковой системы // Вопросы языкознания. – № 2. – С. 29-37.

Сорокін С.В. (2000). Категорія “умовності” в сучасній турецькій мові (на прикладі мови роману Орхана Памука “Біла фортеця”) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія “Східні мови та літератури”. – Вип. 3. – С. 60-66.

Сорокін С.В. (2003)-1. Турецький презенс у функціональному аспекті // Проблеми семантики слова, речення, тексту. – № 9. – С. 336-343.

Сорокін С.В. (2003)-2. Концепт перфектності в семантичній структурі турецького абсентив-перфекта // Культура народів Причорномор'я. – 2003. – № 42. – С. 133-137.

Сорокін С.В. (2003)-3. Концепт абсентивності в семантичній структурі турецького абсентив-перфекта // Культура народів Причорномор'я. – 2003. – № 43. – С. 233-236.

Сорокін С.В. (2003)-4. Аспектуальні та темпоральні характеристики турецького імперфекта // Проблеми семантики слова, речення, тексту. – Вип. 11. – С. 115-121.

Сорокін С.В. (2003)-5. Категорія перфекта в турецькій мові (функціональний та лінгвокогнітивний аспекти) // Мова і культура. – Вип. 6. – Т. V. – Ч. 2. – С. 266-275.

Тимберлейк А. (1998). Заметки о конференции: Инвариантность, типология, диахрония и прагматика // Типология вида: Проблемы, поиски, решения. – М.: Языки русской культуры. – С. 11-27.

Шатуновский И.Б. (1992). Семантика вида: к проблеме инварианта // Русистика сегодня. – М.: Прогресс. – С. 51-60.

Шелякин М.А. (1999). Об инвариантном значении и функциях сослагательного наклонения в русском языке // Вопросы языкознания. – № 4. – С. 19-27.

Штеллинг Д.А. (1996). Грамматическая семантика английского языка. Фактор человека в языке. – М.: МГИМО-Черо.

Якобсон Р.О. (1985). Избранные работы. – М.: Прогресс.

Forsyth J. (1970). Grammar of Aspect. – Cambridge: Cambridge University Press.

Sorokin S.V. (2003). Türkçe'de İşlevsel Dilbilgisi Araştırmaları // Ыылдыз. – № 3. – С. 95-102.

Довідники

Ахманова О.С. (1966). Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия.

ЛЭС (1990). Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия.